

Francisco
Jiménez

Una educació social que cerca una cultura de pau

Recepció: 11/06/19 Acceptació: 30/07/19

Resum

En aquest article exposem els diferents conceptes de pau i la seva praxi en la construcció de la cultura de pau que lluita contra les violències i construeix relacions pacífiques en una educació social. El nostre objecte d'estudi és revisar l'interès acadèmic recent de l'educació social en la seva relació amb la construcció de la pau i els conceptes de paus per edificar una cultura de pau que pugui integrar-se dins del sistema educatiu i s'expandeixi en la societat. La hipòtesi que defensem és que l'acceptació acrítica de les paus (negativa, positiva i neutra) ens porta a una manca d'operativitat dins l'àmbit de la pedagogia social i l'educació social. Analitzem les relacions de l'educació social i la cultura de pau des de l'esfera individual, local, regional i internacional pel que fa a l'educació d'una cultura de pau. Finalment, aquesta revisió teòrica des de la recerca per a la pau podem concebre-la des de punts i connexions que es poden emprar dins de l'educació social.

Paraules clau

Cultura de pau, educació social, educació per a la pau, paus, pau neutra.

Una educación social que busca una cultura de paz

En este artículo exponemos los diferentes conceptos de paz y su praxis en la construcción de la cultura de paz que lucha contra las violencias y construye relaciones pacíficas en una educación social. Nuestro objeto de estudio es revisar el reciente interés académico de la educación social en su relación con la construcción de la paz y los conceptos de paces para edificar una cultura de paz que pueda integrarse dentro del sistema educativo y se expanda en la sociedad. La hipótesis que defendemos es que la aceptación acrítica de las paces (negativa, positiva y neutra) nos lleva a una falta de operatividad dentro del ámbito de la pedagogía social y la educación social. Analizamos las relaciones de la educación social y la cultura de paz desde lo individual, local, regional e internacional en cuanto a la educación de una cultura de paz. Por último, esta revisión teórica desde la investigación para la paz podemos concebirla desde puentes y conexiones que pueden utilizarse dentro de la educación social.

Palabras clave

Cultura de paz, educación social, educación para la paz, paces, paz neutra.

A Social Education that Seeks a Culture of Peace

In this article we set out the various concepts of peace and its praxis in the construction of a culture of peace that opposes violence and constructs peaceful relations in a social education. The object of our study is to review recent academic interest in social education in its relationship with the construction of peace and the concepts of peace to construct a culture of peace which can be integrated into the educational system and extended into the wider society. The hypothesis we uphold is that the uncritical acceptance of peace (negative, positive and neutral) leads to a lack of effective utility in the fields of community education and social education. We analyze the relations of social education and the culture of peace from the individual, local, regional and international perspectives with regard to educating people in a culture of peace. To sum up, this theoretical review from the standpoint of research for peace can be conceived in terms of bridges and connections that can be used within social education.

Keywords

Culture of peace, social education, education for peace, peace, neutral peace.

Com citar aquest article:

Jiménez Bautista, Francisco (2019).

Una educació social que cerca una cultura de pau.

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 72, 13-33.

▲ Introducció

La tesi que defensem en aquest article és que els esforços que s'han realitzat per connectar l'educació social amb la cultura de pau constitueixen una de les principals deficiències per vincular-la amb la realitat quan no es transforma la pau en un concepte operatiu dins de l'educació social. Definir i conèixer la complexitat de la categoria de pau (i les paus) s'ha de convertir en un element essencial dins el sistema educatiu.

L'educació social constitueix la millor eina en la construcció d'una cultura de pau

L'educació social constitueix la millor eina en la construcció d'una cultura de pau. Per això hem desenvolupat una cartografia de paus (Jiménez, 2018) basada en conceptes que es poden emprar dins de l'educació social i que procuren la transversalitat en gènere, ecologia i pau, on els valors són els mecanismes que configuren el futur de l'educació.

En el Sisè Fòrum Anual sobre Pau i Desenvolupament, celebrat a Estocolm el maig del 2019, tant el ministre suec de Relacions Exteriors, Bengt I. Johansson, com el ministre de Cooperació Internacional per al Desenvolupament, Peter Erikson, van formular la pregunta següent: *Necessitem desenvolupar i adoptar principis comuns per construir la pau?* El lema del fòrum va ser: *Cal una convenció mundial de principis comuns per a construir la pau?* Què estem fent en educació social? Potser podríem afrontar el futur amb la necessitat de plantejar-nos i construir uns principis i uns valors que ajudin a formar una societat justa, pacífica i inclusiva (l'anomenem, també, neutral).

Podem començar a pensar en la pau com a element íntegre d'una educació social articulada dins de la recerca per a la pau amb un triangle conceptual que ens pugui ajudar a entendre que la pau és positiva, la violència és negativa i el conflicte és neutre. Diferents institucions, especialment la Unió Europea, treballen en uns conceptes d'integració com conflictes i crisis, però s'enfoquen en les alternatives dels aspectes negatius dels conflictes (Jiménez, Beltrán, Moreiras, 2019). Altres entitats, com el Comitè d'Assistència per al Desenvolupament de l'Organització i el Desenvolupament Econòmic (OCDE/CAD), elaboren noves recomanacions sobre el nexa entre el desenvolupament humà i la pau. El Banc Mundial lidera una nova estratègia per respondre a la fragilitat, al conflicte i a la violència. Totes aquestes institucions estan interessades a buscar principis comuns que ajudin a construir un futur més just i perdurable.

La nostra proposta pretén establir ponts i connexions entre l'educació social i la cultura de pau com a matèria. Primer l'educació social s'introdueix dins de les ciències socials tradicionals, però el més rellevant per a exercir una visió global dins de la societat és pensar en clau de fenòmens, que provoquen problemes i generen conceptes (Jiménez, 2016).

La qüestió pacífica, com a edificadora crítica relacional de sabers disciplinaris preexistents, abasta, des del punt de vista epistemològic programàtic, tres aspectes que actualment no es plantegen des de l'educació social: els *fenòmens* (són fets de la realitat en què s'articulen elements de la societat i elements de la naturalesa), els *problemes* (són algunes articulacions d'elements socials i naturals que tenen defectes de racionalitat) i els *conceptes* (són instruments teòrics que permeten distingir els problemes en els fenòmens, és a dir, delimitar el camp del que és pacífic com un conjunt de fenòmens derivats en problemes; a aquesta construcció conceptual se l'ha pot anomenar *estudis de pau i per a la pau o educació per a la pau*). La clau és discernir que el concepte emergeix com una mode de lectura d'interpretació que transforma i neutralitza allò fenomènic en problemàtic (Jiménez, 2016). Comencem per entendre i captar la pau, per intentar visualitzar una educació social activa i *pràctica* dels problemes que té la societat.

Objectius

Els objectius que plantegem en aquest article intenten

- Definir el concepte de pau i construir una cartografia de paus que puguem utilitzar dins l'àmbit educatiu.
- Assenyalar la importància de la cultura de pau en els processos educatius.
- Construir una pedagogia i una educació per a la pau que ajudi a resoldre els problemes del futur des d'una visió de l'educació per a la pau neutra.

Definir la pau: construir una cartografia de paus

Què és la pau? La pau és el conjunt de situacions en què s'opta per la no-violència, començant per l'amor, la dolçor, l'afecte, etc., és a dir, tots aquells actes que són propis de l'ésser humà i que, sovint, ens costa molt d'exterioritzar; continua amb l'hospitalitat, la diplomàcia, l'intercanvi, els tractats i les aliances i, com no pot ser d'altra manera, amb la regulació pacífica de conflictes. En definitiva, la pau és tot allò que ens ajuda a ser més humans i més feliços.

La pau és tot allò que ens ajuda a ser més humans i més feliços

Aquest concepte de pau ens pot portar a construir una cartografia de paus (adjectivar la pau) i a convertir-la en un instrument operatiu per poder treballar sobre la realitat que ens ha tocat viure.

Definició de pau

Avui la recerca per a la pau té un gran equip d'investigadors destacats que han presentat nombroses definicions de pau, com les de *pau negativa* en contraposició amb *pau positiva* (Galtung, 1969, 1985); *pau estable* enfront de *pau inestable* (Boulding, 2014; Kacowicz, 2000; Kupchan, 2010); *pau i no violència* (Sponsel, 1994), *pau participativa* (Doyle i Sambanis, 2000); *pau duradora* (Druckman i Albin, 2011; Hartzell, 1999; Licklider, 1993; Walter, 2002); *sistemes de pau* (Fry *et al.*, 2009); *pau sostenible* (Lederach, 1997; Peck, 1998; Brauch i Oswald, 2009; Coleman, 2012); *pau imperfecta* (Muñoz, 2001); *pau neutra* (Jiménez, 2011 i 2014); *pau híbrida* (Mac Ginty, 2010 i 2011) i *pau liberal* (Richmond, 2011), per citar-ne alguns casos.

Nosaltres seguim l'obra teòrica de Johan Galtung (1993, p. 15-45) quan diu que la pau es pot expressar amb la fórmula següent:

$$\text{Pau} = \text{Empatia} + \text{No violència} + \text{Creativitat}$$

La no-violència és un compromís amb la veritat i amb la transformació que produeix un canvi

Simultàniament a aquesta fórmula, hem desenvolupat el concepte de pau "com a totes aquelles situacions on s'opta per la no-violència" (Jiménez, 1997). Cal no oblidar que la no-violència és un compromís amb la veritat i amb la transformació que produeix un canvi. En síntesi, una construcció de la pau es pot entendre com la suma següent:

$$\text{Pau} = \text{No violència} + \text{No-violència} + \text{Noviolència}$$

Els conceptes de no violència, no-violència i noviolència estan relacionats amb la violència (directa, estructural i cultural). A continuació, expliquem aquests coneixements detalladament i els resumim en el quadre.

- *No violència*, com a oposició a la violència directa, relacions sense violència. La no violència pot ser una situació en què s'aconsegueix que deixin d'existir formes de violència directa i es generin unes relacions humanes sense violència.
- *No-violència*, com a oposició a la violència estructural, resistència sense armes i amb mètodes i tècniques pacífics a les injustícies socials derivades del sistema, de les institucions, etc. La no-violència ve de l'anglès *non-violence*, un concepte que trasllada al llenguatge una realitat social (econòmica, política i cultural) i històrica, com ara la lluita sense armes de Gandhi. Representa una forma de resistència aparentment nova en la qual es renuncia a l'ús de la violència per resoldre conflictes.
- *Noviolència*, com a oposició a la violència cultural, fer una filosofia i una antropologia de la pau i per a la pau. La noviolència com una sola paraula és obra d'Aldo Capitini, que construeix aquest concepte en traduir els termes *ahimsa* (acció sense violència) i *satyagraha* (força de la veritat)

gandhians. La noviolència no és simplement la negació de la violència o una forma de resistència, sinó que incorpora també el desenvolupament d'una filosofia, d'un programa constructiu de tipus social (econòmic, polític i cultural), a més d'ètic, humanista i espiritual, de les relacions humanes conflictives (filosofia i antropologia alternativa) (Jiménez, 2009, p. 141-190). Més que una pràctica és una forma de pensar, una filosofia de vida i una forma de lluitar contra les justificacions de la violència cultural, fet que permet avançar cap a la pau.

Quadre 1. Diferències entre no violència, no-violència i noviolència

No violència	- Oposició a la violència directa - Relacions sense violència
No-violència	- Oposició a la violència estructural - Resistència sense armes (mètodes i tècniques pacífiques)
Noviolència	- Oposició a la violència cultural - Filosofia i antropologia de la pau i per a la pau

Font: Elaboració pròpia.

El concepte de pau neutra (Jiménez, 2014, p. 13-52) constitueix un esforç per lluitar contra la violència cultural (Galtung, 1990) i contra la violència simbòlica (Bourdieu i Passeron, 1977; Bourdieu, 2007), legitimadores de la violència directa i estructural. La suma de les paus construeix una cultura de pau:

El concepte de pau neutra constitueix un esforç per lluitar contra la violència cultural i simbòlica

$$\text{Pau negativa} + \text{Pau positiva} + \text{Pau neutra} = \text{Cultura de pau}$$

Aquesta evolució de la pau es construeix des dels tres àmbits següents: a) *pau negativa*, la pau entesa com a guerra i defensa; la pau com a únic model eurocèntric; l'emergència de la postguerra mundial; els centres de recerca per a la pau i el sorgiment de les organitzacions no governamentals que modifiquen la visió de la pau negativa; b) *pau positiva*, com a sorgiment i enfortiment dels centres de recerca per a la pau; proposa una perspectiva d'intervenció que lliga els conceptes de pau i desenvolupament amb una clara incidència dels països avançats sobre els països en vies de desenvolupament; c) *pau neutra*, que busca equilibrar la polarització entre pau positiva i pau negativa; aprofundeix en els aspectes culturals per consolidar la cultura de pau sobre la base de la diversitat cultural; intenta reduir la violència cultural, construint una redefinició de la política i l'economia a través d'una fragmentació dels sabers, la realitat i la burocràcia; d) *cultura de pau*, que és la suma de les paus anteriors (negativa, positiva i neutra); és anomenada *desarmament cultural* i és la construcció d'una nova escala de valors humans.

El 2014 Johan Galtung presenta un nou concepte de pau. Hem desenvolupat igualment una proposta de pau seguint els objectius de desenvolupament sostenible (ODS), que descrivim en el quadre 2.

Quadre 2. Conceptes de pau

Concepte de pau de Johan Galtung (2014) Concepte de pau de Francisco Jiménez (2016b)

Pau = Harmonia x Equitat Conflicte x Trauma	Pau = Resiliència x Sostenibilitat Conflicte x Vulnerabilitat
---	---

Font: Jiménez, 2016b, p. 17.

Si comparem totes dues propostes, veiem que el concepte de Johan Galtung ens ofereix una nova definició de pau on l'harmonia, l'equitat i el trauma constitueixen els eixos centrals. Nosaltres vam plantejar uns conceptes que són més actuals en la societat en què vivim. La resiliència implica un desenvolupament de capacitats que va des de les persones a les ciutats resilientes. Pensem que el trauma té una càrrega negativa i estigmatitzant, però la violència no sempre engendra trauma. Els tres conceptes, vulnerabilitat, sostenibilitat i resiliència, són plantejats ja en un dels informes del Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD, 2014).

Un marc teòric per a l'estudi i anàlisi de la pau planteja una cartografia de paus de les diferents agendes i de les noves idees que constitueixen els objectius de desenvolupament sostenible (ODS).

Des de l'Institut de la Pau i els Conflictes de la Universitat de Granada, hem creat una cartografia conceptual de paus amb la intenció de recuperar la rellevància històrica dels mapes com a eines epistèmico-polítiques que intenten subvertir el seu paper tradicional de justificació d'interessos hegemònics dominants, tal com es posa de manifest en el quadre 3. En primer lloc, hi ha les etapes, que es construeixen sempre des de la violència (Jiménez, 2012); en segon lloc, les generacions, que fan evolucionar el concepte de pau. La primera generació de paus correspon a la pau negativa i la pau positiva de Johan Galtung, juntament amb el concepte de pau neutra, amb el qual treballem des dels anys noranta; la segona generació de paus està integrada per la pau social, la pau gaia o pau ecològica i la pau interna; la tercera generació està integrada per la pau multicultural, intercultural i transcultural; i, finalment, la quarta generació de paus està integrada per la pau vulnerable, la pau sostenible i la pau resilient (Jiménez, 2004, 2016b, 2018).

A través del coneixement dels diferents tipus de violències podem precisar les definicions apropiades per a les paus

La cartografia de paus obre un procés col·lectiu i participatiu que ens porta a uns mapatges de la nostra realitat que permeten la inclusió de sentiments, emocions, experiències i sabers identitaris. Per això, a través del coneixement dels diferents tipus de violències podem precisar les definicions apropiades per a les paus. Hem sintetitzat les explicacions i la interpretació en el temps en una cartografia de paus que serveix per construir els conceptes i ajuda a dirigir la recerca per a la pau.

Quadre 3. Cartografia de paus

	Generacions de paus			
	1a	2a	3a	4a
Violència directa (física, psicològica, verbal, etc.)	Pau negativa	Pau social	Pau multicultural	Pau vulnerable
Violència estructural (des de les institucions)	Pau positiva	Pau gaia o pau ecològica	Pau intercultural	Pau sostenible
Violència cultural (ideologies, mitjans de comunicació, etc.)	Pau neutra	Pau interna	Pau transcultural	Pau resilient
Violència simbòlica (cultura dominant, poder, etc.)				

Font: Jiménez, 2016b, p. 16.

Aquesta cartografia de paus s'ha convertit en un mosaic de concepcions de paus útil per cercar mecanismes de lluita contra la violència i la transformació pacífica de conflictes. Hi ha almenys dotze tipus de paus (vegeu el quadre 3), sense oblidar que totes aquestes paus han de ser considerades complementàries entre si i que el fet de combinar-les assenta les bases de l'objectiu final de la recerca per a la pau: la creació d'una cultura de pau. La pau (paus) es construeix constantment, és processual i sistèmica, és un procés en un present continu, es manifesta arreu i totes les persones som responsables de la seva construcció fins arribar a una cultura de pau.

Una de les deficiències que té la recerca per a la pau és que no fa una connexió ambiental, amb la natura. Per això, la noció d'ecologia com un bé comú ha de ser desenvolupada i incorporada als estudis de la pau. Hem de ser conscients i hem de visualitzar els problemes tant de la supervivència de la nostra espècie com del dany ecològic que ha realitzat l'ésser humà al planeta (Zizek, 2014; Jiménez, 2016b). Per això, en la segona generació de paus es va incorporar la pau ecològica i la pau gaia i en la quarta generació vam recuperar el concepte de pau sostenible. Aquesta pau només es pot aconseguir localment i mitjançant esforços personals interconnectats i que vagin més enllà dels governs. La naturalesa ha de formar part del discurs de la recerca per a la pau, en els estudis de la pau i especialment en l'àmbit de l'educació social.

Actualment, des dels objectius de desenvolupament sostenible s'avança en nous conceptes de pau, fonamentals per minvar els conflictes ambientals que experimenta el món. Per això, per poder referir-nos als nous termes inclosos en la cartografia de paus dins dels estudis per a la pau, hem d'entendre els conceptes de pau com un procés o camí en contínua transformació. Igualment, hem de reconèixer que els principals conflictes per a l'ésser humà estan units a tres paraules: vulnerabilitat, sostenibilitat i resiliència (PNUD, 2014).

Els principals conflictes per a l'ésser humà estan units a tres paraules: vulnerabilitat, sostenibilitat i resiliència

El concepte de pau vulnerable reflecteix la pau que intenta neutralitzar la violència que avui es presenta de forma naturalitzada, transcendint els conflictes, i es manifesta a través de múltiples vulnerabilitats que afecten la societat i la natura. La pau vulnerable es troba en tots els àmbits de la vida humana i en la seva relació amb el medi ambient, i no només en l'absència de conflictes o de guerra.

Passa el mateix amb la pau sostenible (relativa a la naturalesa, tan maltractada per l'ésser humà, tot i que pensem més en una pau ecològica i pau gaia) i amb la pau resilient, entesa com la capacitat de sobreposar-se a una adversitat, i de sortir-ne a més enfortit per poder seguir caminant a la vida (Jiménez, 2016b).

La cartografia de les paus és una forma d'organitzar i afrontar el pensament complex

La cartografia de les paus és una forma d'organitzar i afrontar el pensament complex, tal com ho planteja Edgar Morin. Suposa pensar que una anàlisi holística difícilment pot ser objectiva (dependrà del punt de vista des del qual s'analitzi) i pot ser sistèmica i alhora utòpica, amb la complexitat que suposa entendre totes les peces del conjunt. Dit altrament, *comprendre que tres violències ens permeten treballar amb dotze paus*, cosa que sovint pot ser complicada d'explicitar. No pretenem, amb aquesta cartografia de paus o des de la pau neutra, donar una resposta a la complexitat que ens presenta el sistema capitalista. És un espai de treball complex i sabem bé que “la complexitat és una paraula problema i no una paraula solució” (Morin, 1998, p. 22). El pensament complex no comporta que l'intent de comprendre la realitat, encara que sigui infinita i complicada, sigui impossible. Ans al contrari, la complexitat albira un nou paradigma, un camí per abordar el coneixement de les paus que ens porti a un paradigma pacífic: el de la pau neutra.

Què és la cultura de pau?

Una cultura de pau i els principals antecedents de la seva construcció ens repta a pensar i a treballar per un món més just i perdurable. Farem una revisió de la idea de cultura de pau, i la seva relació amb les paus, les violències i els conflictes, a més de les possibles alternatives que podem trobar en la nostra societat per assenyalar la importància que té una educació en valors per a la construcció d'un món més humà. Partim de les dues hipòtesis següents:

1. *Si les guerres neixen en la ment dels éssers humans, és en la ment dels éssers humans on cal bastir els baluards de la pau* (Constitució de la UNESCO), per això hem de fer un esforç per pensar i obrar en termes de cultura de pau i demostrar la nostra confiança en l'espècie humana per regular pacíficament els conflictes.

2. La pau, com a realitat social (econòmica, política i cultural), ha de ser investigada per tots, sabent que tots som actors i actrius de la pau, sobre la pau i per a la pau. Som portadors de la pau, ja que és dins de cada ésser humà.

Per generar una cultura de pau hem de tenir present els tres punts cardinals següents:

- Saber viure i gestionar de forma adequada els conflictes.
- Treballar en totes les formes de fer-nos les paus i la *noviolència*.
- Frenar totes les formes de violència (directa, estructural i cultural i simbòlica) (Jiménez, 2009).

Definició i implicacions d'una cultura de pau

Escriure sobre educació sempre és un acte que suposa una gran dificultat. Partim de la pregunta següent: Ensenyar o educar una cultura de pau? En definitiva, aprendre a pensar críticament, com a base per a desenvolupar capacitats, destreses i habilitats cognitives en els éssers humans. Aprendre a pensar críticament i creativament, aquest hauria de ser l'objectiu d'una educació social.

Aprendre a
pensar críticament
i creativament,
aquest hauria de
ser l'objectiu d'una
educació social

La construcció de cartografies i taxonomies és necessària per enumerar els valors i avenços cap a una pau, ja que sol demanar canvis profunds que només podran realitzar-se per mitjà de les transformacions socials. Plantejar unes taxonomies és convertir-se en subjectes revolucionaris, artífexs dels canvis des d'allò més immediat (local) fins a entorns més allunyats (globals).

No obstant això, caldria aprendre a construir tant una nova pau (multicultural, intercultural i transcultural) com la nostra pròpia identitat com a éssers humans conscients i responsables, d'aquí la importància de la conscienciació d'una educació social: a) avui cal treballar per ensenyar actituds, més que no pas per canviar actituds; b) tota cultura és el resultat de processos d'intercanvi i de barreja amb altres cultures; c) cap cultura és superior o inferior a una altra, per tant, no qualifiquem com a inferiors els qui se senten identificats amb cap cultura; d) cada cultura té aspectes, costums i tradicions positius i negatius; e) totes les aportacions culturals, incloent-hi les nostres, s'han de conèixer amb una actitud respectuosa, però també crítica; f) sumar diversitat enriqueix; restar debilita.

La llista pot ser interminable. Es tractaria de tenir una visió objectiva, crítica, que no es limiti als elements negatius de la societat. Aportar solucions, alternatives i idees fresques, en definitiva, ésser "experts" d'una educació per a la pau neutra (Jiménez, 2014).

La globalització està donant lloc a la creació de societats multiculturals on convergeixen diverses llengües, creences, costums, religions, etc.

L'educació com a fonament d'una nova cultura de pau, on la pau transcultural se'n presenta per educar en una cultura neutral que impliqui un canvi d'actitud, on es pugui educar en un marc de valors universals que promoguin el respecte de tota forma de vida i de la diversitat i on la solidaritat, un dels conceptes més debatuts i manipulats actualment, estigui present. Avui la globalització està donant lloc a la creació de societats multiculturals on convergeixen diverses llengües, creences, costums, religions, etc., i, en definitiva, diferents cosmovisions de la vida.

La cultura de pau és un procés que implica un canvi de mentalitat individual i col·lectiva. Per a edificar-la és pertinent que es generi una transformació en la reflexió sobre com es pot incidir en la construcció de la cultura de pau des dels mitjans de comunicació, la família, les empreses, les unitats de producció agrícoles, els ajuntaments, les organitzacions no governamentals, etc. Es tracta de generar una consciència col·lectiva sobre la necessitat d'una cultura de pau arrelada a la societat amb tanta força que no deixi lloc a la violència. Implica que els governs prenguin consciència d'aquesta cultura de pau i dels factors i condicionants que la facilitarien, com ara l'eliminació de les situacions injustes, una distribució més equitativa de la riquesa, l'eliminació de la pobresa i el dret a l'educació en igualtat de condicions. I, d'altra banda, que converteixin aquesta consciència en una nova cultura per administrar el poder.

La cultura de pau també és el conjunt de valors, actituds i comportaments que reflecteixen el respecte vers la vida, la persona humana i la seva dignitat i vers tots els drets humans; el rebutjament de la violència en totes les seves formes i l'adhesió als principis de llibertat, justícia, tolerància i solidaritat, així com la comprensió tant entre els pobles com entre els grups i les persones, sense oblidar la relació amb la naturalesa (Fisas, 1998; Jiménez, 2009).

D'una altra manera, la cultura de pau és la unió i el conjunt d'actituds, valors i comportaments que es poden veure reflectits en la vida, en les persones, en la diversitat humana, en tots els drets humans, en l'adhesió dels principis de llibertat, en la justícia, en la tolerància, en la solidaritat i, finalment, en el rebutjament de la violència en totes les seves formes (Jiménez, 2014). És a dir, la cultura de pau és el que promou la pacificació, on es produeixen canvis institucionals que enforteixen el benestar, la seguretat de les persones, l'administració equitativa dels recursos i, òbviament, la igualtat. Cal afegir que en aquest marc apareix la pau neutra, i implica activament tots els éssers humans per reduir la violència cultural i simbòlica (Jiménez, 2004).

El benestar no és només riquesa material (una casa, un cotxe, etc.), és també independència, justícia social, solidaritat humana, pau ciutadana i culte a la dignitat dels éssers humans. La cultura de pau es construeix amb amor, on els individus aprenen a resistir i a vèncer, ja que per a ells (especialment, per als més febles) són l'esperança que no mor, la seva utopia feta realitat, el seu somni materialitzat en un món on la justícia social es faci visible.

Perquè les generacions futures puguin collir els fruits d'aquesta cultura de pau, cal fomentar l'educació per a la pau (Jares, 1999; Lederach, 2007), els drets humans i la democràcia, la tolerància i la comprensió internacional. Especialment protegir i respectar tots els drets humans, sense cap excepció, i lluitar contra tota forma de discriminació; promoure els principis democràtics en tots els àmbits de la societat; viure la tolerància i la solidaritat; afrontar la pobresa i aconseguir un desenvolupament endogen i sostenible que beneficiï tothom, capaç de proporcionar a cada persona un marc de vida d'acord amb la noció de dignitat humana; protegir i respectar el nostre medi ambient.

Pedagogia i educació social

És necessari parlar de la pau des de l'educació, però com es pot ensenyar quelcom que els educadors no saben què és? La pau en si, com d'altres conceptes, és una paraula que tothom fa servir sense saber per què. Altres vegades aquest concepte sona buit, sense contingut, ja que oblidem el projecte educatiu que necessita per fomentar els valors, les actituds i els comportaments en tots els temps i espais de la societat. En un marc científic on se'ns presenta la pedagogia social i l'educació social com a anàlogues, nosaltres pensem, d'acord amb Juan Sáez, que la pedagogia social és una pràctica investigadora i docent i que l'educació social és una pràctica educativa i professional. És a dir, la pedagogia social és investigadora i l'educació social és la pràctica educativa, professional i la titulació (Sáez, 2007).

L'educació ha de ser guiada per valors per a construir una *praxi* guiada per la teoria

Michel Foucault ens ha respost que “la teoria no expressa, no tradueix, no aplica una pràctica; és una pràctica” (Foucault, 1991, p. 79). Johan Galtung sol plantejar que l'educació ha de partir sempre de la pràctica, però ha d'anar guiada per una teoria general. Nosaltres pensem que l'educació ha de ser guiada per valors per a construir una *praxi* guiada per la teoria (Jiménez, 2014).

Etapas de recerca

En un procés d'evolució de la pedagogia social hi ha diferents visions des d'on es concreta el desenvolupament d'aquestes disciplines. Diferents autors, com Paciano Feroso (1994), plantegen la seva interpretació de l'evolució des de 1949. José Antonio Caride (2005) també hi fa la seva aportació, i planteja un desglossament d'etapes de la pedagogia social: a) antecedents, amb la *paideia* de Grècia; b) els orígens, en els anys centrals del segle XIX fins al 1930; c) els retrocessos, amb una pedagogia social inhibida (1930-1945); d) la transició o pedagogia social de recuperació (1945-1970); i la

seva quarta etapa, l'expansió o la pedagogia social institucionalitzada des dels anys vuitanta. Sembla necessari reconsiderar i aprofundir una pedagogia i educació que ens situï al segle XXI.

És beneficiós que la pedagogia social i l'educació social es vinculin amb les ciències socials per a interpretar els conceptes de pau

És beneficiós que la pedagogia social i l'educació social es vinculin amb les ciències socials per a interpretar els conceptes de pau. Els sabers i la racionalitat que busquen la pau solen establir intercanvis amb camps localitzats més enllà de la disciplina mare en la qual cada investigador es desenvolupa, però corren el risc de limitar-se si no es vinculen amb les ciències socials. És a dir, “la recerca monodisciplinària sobre un objecte d'estudi determinat experimenta rendiments decreixents i, a partir d'un cert punt, requereix d'influències externes per reactivar-se” (Dogan i Pahre, 1993, p. 83). En aquest marc conceptual d'epistemologia, ontologia, metodologia, axiologia i sociopolítica es presenta una teoria i uns estudis de pau i per a la pau i els conflictes que es poden resoldre des d'una pedagogia social i una educació social.

A la manera de Dogan i Pahre, és ineludible fer un aclariment: en primer lloc, s'ha d'“educar” en la pedagogia i l'educació social en el llenguatge de la seva disciplina com a formació bàsica perquè aquesta recerca obtingui l'expertesa especialitzada (Dogan i Pahre, 1993, p. 41). No obstant això, un cop assolit aquest nivell de destresa, se suggereix ampliar l'horitzó en direcció a subdisciplines, categories i conceptes contigus, és a dir, l'especialització com a estratègia de recerca per arribar a una hibridació o amalgama.

Quadre 4. El cicle vital de les disciplines socials

Fase 1. Fundacional	Formació d'un patrimoni científic originari, el capital adquirit. Representa el moment d'ancoratge o formació d'un nucli disciplinar inicial. En la recerca per a la pau seria la violència directa amb la pau negativa.
Fase 2. Expansió	Enriquiment del patrimoni inicial mitjançant la contribució de nombrosos científics. En el nostre cas seria la violència estructural amb la pau positiva.
Fase 3. Especialització o fragmentació	Fragmentació de les disciplines en nombroses sub-disciplines segons criteris diversos. En la recerca per a la pau correspon a la violència cultural i la violència simbòlica que s'enfronta a la pau neutra.
Fase 4. Hibridació i amalgama	Recombinació d'especialitats o de fragments de disciplines veïnes. En el nostre cas fa referència a la violència híbrida enfront de la pau híbrida.

Font: Elaboració pròpia basada en Dogan i Phare (1993) i Jiménez (2018a).

Malgrat que assenyallem la importància de la perspectiva històrica, no pretenem realitzar una anàlisi exhaustiva de les diverses fases, sinó marcar alguns punts del seu propi desenvolupament que ens ajudin a comprendre de la millor manera possible les fases en què es podrien integrar els plantejaments d'una pedagogia i una educació social en la seva relació a una cultura de pau i uns estudis de pau i per a la pau.

Els diferents instituts, escoles i universitats que treballen amb currículums que consideren aquestes disciplines i subdominis especialitzats en pedagogia social i educació social (estudiar la pau implica conèixer l'origen de les violències i les guerres) no es connecten entre ells per fer esforços a debatre diferents plantejaments i conceptes d'anàlisi. Per exemple, la pau neutra és un concepte analític que es desenvolupa neutralitzant la violència (cultural i simbòlica) de l'aprenentatge d'uns valors establerts intersubjectivament, d'un diàleg constructiu i deconstructiu alhora, per arribar a la construcció d'una cultura de pau que podria constituir un diàleg interreligiós.

L'expansió del patrimoni científic de la recerca per a la pau ocasiona fragmentacions successives, ja que “quan s'amplia una disciplina es divideix i la majoria dels segments es converteixen en sectors nous de recerca més o menys independents” (Dogan i Pahre, 1993, p. 69). Per exemple, en el màster de Recerca, desenvolupament professional i intervenció socioeducativa de la Universitat de Granada (curs 2018-2019) hi trobem temàtiques com les següents: Fonaments d'educació social; Atenció socioeducativa a menors en situacions de risc; Àmbit juvenil; Talent emprenedor; Intervenció en l'àmbit de la diversitat cultural; Educació en valors; Animador sociocultural; Educació social en cultura de drogues i addiccions; Educació penitenciària; Polítiques públiques en contextos de vulnerabilitat; Anàlisi de dinàmiques d'exclusió en grups o contextos socials; Intervenció socioeducativa de persones grans; Problemes socioeducatius emergents, etc.; aquest repertori de cursos no afronta els temes de pau, violència o conflictes.

Una pedagogia social o educació social que pretén incloure's en les temàtiques i agendes internacionals ho podria resoldre amb un curs optatiu d'educació per a la pau o de gestió de conflictes. Necessitem canviar la cultura imperant de la competitivitat i del menyspreu per una cultura de la pau, de la reciprocitat, de la tolerància i de l'afirmació, mitjançant l'ús de metodologies dinàmiques i estructures participatives. L'impuls d'una cultura de pau és construir una nova cultura democràtica, solidària i noviolenta. Per això, entre els factors que ho afavoreixen hi ha el respecte, els drets humans, la tendresa, el diàleg, la solidaritat, el perdó, l'esperança, etc. Entre els factors disgregadors de la convivència democràtica i d'una convivència de pau hi ha l'odi, els maniqueïsmes, els fonamentalismes, la por, el domini, etc.

Necessitem canviar la cultura imperant de la competitivitat i del menyspreu per una cultura de la pau, de la reciprocitat, de la tolerància i de l'afirmació

Tots aquests factors ens porten a una transformació del món que reconeix que el somni és un acte polític, i seria una ingenuïtat no reconèixer que els somnis tenen els seus contra-somnis. En definitiva, l'esperança anima la lluita, sense lluita no hi ha esperança i l'esperança manté la lluita (Jares, 2006). I això és així perquè l'esperança té un component proactiu, contrari a la passivitat o la resignació, en definitiva, el soroll activa la transformació i fins i tot la neutralització.

Paulo Freire (2005) va dir que l'educació és un acte d'amor. El nostre plantejament és un acte de pau (potser de pau neutra, quan fem l'esforç de reduir la violència cultural i la violència simbòlica). Ens agradi o no ens agradi, ho vulguem o no, en els processos educatius sempre floriran unes determinades relacions afectives. Com assenyala Gandhi, "davant dels conflictes hem de ser durs amb els problemes però sensibles amb les persones". Aquest re-aprenentatge de la relació amb els conflictes implica un repte educatiu i cultural d'ampli calat.

La pau és un
procés dins d'un
sistema i els
sistemes són
dinàmics i en
canvi constant

Per tot això, la pau (compresa en la cartografia de paus) comença a repen-sar-se com un procés menys complex quan sabem els camins a transitar, on cada estudiant pugui jugar un paper transformador que li permeti circular cap a societats més pacífiques. La pau és un procés (Gandhi) dins d'un sistema i els sistemes són dinàmics i en canvi constant. Per això, no pot tenir una definició tancada ja que es forma com una potència en conflicte. Això requereix construir una mentalitat on la pau sigui abraçadora, gairebé imposada, des del sistema educatiu.

D'on venim i cap on anem: Vigotski i Freire

Comprendre la idea de paradigma dins de la pedagogia i l'educació social constitueix un dels esforços més essencials per situar-se en un món globalitzat. La tesi que defensem és que qualsevol plantejament educatiu ha de tenir un fonament social. A la fi del segle XIX i tot el segle XX la relació era entre teoria i pràctica. Des d'una perspectiva històrico-cultural, que va començar amb els plantejaments constructivistes de Lev S. Vigotski, i la pedagogia de l'alliberament, elaborada per Paulo Freire, avui partim de la recerca per a la pau a través dels conceptes *pau món* i *pau neutra*.

Les noves tendències de l'educació queden deslligades de les seves dimensions epistemològiques, ontològiques i metodològiques, tres elements que constitueixen un canvi de paradigma. Al segle XXI perquè les relacions educatives siguin completes han d'abastar els tres conceptes següents: valors, pràctica i teoria (V-P-T). A més, han d'abraçar l'àmbit axiològic (valors) i l'àmbit sociopolític. Un educador social que treballi des d'una cultura de pau ha d'inserir-se en uns processos d'alliberament i orientar les estructures i les seves pràctiques educatives de manera deliberadament alliberadora, crítica i creativa des d'una perspectiva sociocrítica.

Per a una educació social que cerca una cultura de pau pensem que el constructivisme de Piaget i Vigotski són essencials. Piaget s'enfoca en l'individu i no en els contextos ambientals i per a Vigotski aquests contextos tenen una gran influència, de manera que els aprenentatges augmenten amb la dificultat de la tasca: com més esforç cal per analitzar la solució d'un problema, menys en cal per a l'acció del discurs personal.

Lev Vigotski assenyala, de manera encertada, que la cultura és l'essencial en els processos d'aprenentatge. Planteja una teoria sociocultural, fundada en l'anàlisi dialèctica, on aborda els processos psicològics superiors (Vigotski, 1995). Aquests processos psicològics superiors tenen les característiques següents: a) *s'estudien i s'analitzen a partir de la internacionalització que creen les pràctiques socials*; b) *s'originen en la vida social*; c) *hi convergeix la mediació semiòtica com un instrument central, que és el llenguatge*. El llenguatge pot complir funcions diferents com, per exemple, una relació comunicativa i una regulació del comportament. Per això el llenguatge fonamentat en aquesta concepció (parla i pensament) defineix la teoria psicològica de Vigotski (Daniels, 2003). Les dificultats que té actualment aquesta teoria són les següents:

1. La cultura (que per a nosaltres és neutra, Jiménez, 2016) s'adquireix per l'ambient on neix cada ésser humà, es desenvolupa i es transmet a través de la societat.
2. Hom oblida que la cultura determina la formació d'una societat. Les cultures són el resultat de les condicions socioculturals que interactuen.
3. La tesi principal de Vigotski (1995) sobre els processos psicològics superiors explica que es donen de dues maneres: a) de manera inter-psicològica, entre les persones; b) de manera intra-psicològica, per exemple, "a la terra on vas, faràs el que veuràs".

No és possible plantejar una cultura de pau sense una perspectiva històrico-cultural, que apunta Vigotski (1995), i sense la pedagogia de l'alliberament, que va elaborar Freire (2005). En temps convulsos, molts investigadors citen Paulo Freire sense ser conscients del que implica aquest acte. Paulo Freire planteja construir una teoria educativa transdisciplinària del desenvolupament humà que involucra l'àmbit històrico-cultural, l'ambiental, el moral-ètic i el polític. Com assenyala Maria Sirley dos Santos: "Ell ho va dir molt clar: educació com a pràctica de la llibertat és un desafiament de la història present, no un mer axioma pedagògic" (Sirley dos Santos, 2016, p. 16).

A manera de reflexions finals

Com a conclusió final podem dir que una pedagogia social i una educació social pot ser una matèria, disciplina o professió completa i activa que es pugui beneficiar de la integració d'una educació per a la pau. Pensem que és més didàctic i real el fet d'investigar i desenvolupar projectes amb problemes reals emmarcats en l'educació social i educació per a la pau. Resoldre problemes reals és científic.

Igualment, hem de tenir un concepte d'educació àmplia, quan educar implica aprendre a criticar. De manera que, seguint Johan Galtung, plantejem dues idees de pau. La primera definició de pau és dinàmica ja que l'estat dels

Una pedagogia social i una educació social pot ser una matèria, disciplina o professió completa i activa que es pugui beneficiar de la integració d'una educació per a la pau

casos estudiats fa que la noviolència i el maneig creatiu del conflicte sigui possible; la segona definició és estàtica, i planteja l'absència de violència directa, estructural i cultural i/o simbòlica, que en definitiva seria una violència híbrida (Jiménez, 2018c).

Finalment, la noviolència és la clau per promoure la pau. Les estratègies de l'acció i les teories de la pau han de ser reconceptualitzades com un procés continu i sistèmic pensat de forma holística.

Propostes: una educació per a la pau neutra

L'evolució històrica del que seria pròpiament l'educació per a la pau es construeix en els diferents moments històrico-evolutius d'una educació relacionada amb la recerca per a la pau. Segons Xesús R. Jares (1999), aquesta evolució s'ha manifestat en el que ell anomena les *onades de l'educació per a la pau*, que construeixen *cartografies de paus*.

De manera succinta, podem assenyalar que la primera onada apareix en l'evolució que va tenir l'Escola Nova i el fort impacte de la seva filosofia educativa a nivell mundial tant a la seva època com posteriorment. La segona onada assenyala la creació de les Nacions Unides i de la Unesco i l'enorme esforç que han desenvolupat per complir els seus objectius fundacionals. La tercera onada elabora el desenvolupament de la recerca per a la pau i el fort impacte que la seva evolució va tenir a construir una educació per a la pau. Finalment, com assenyala Jares, la quarta onada observa el llegat de la filosofia de la noviolència de Gandhi (Jares, 1999). La cinquena onada és l'aportació de l'educació per a la pau neutra, que construeix cartografies de paus des del concepte de pau neutra (Jiménez, 2009, 2011 i 2014) (vegeu el quadre 5).

Quadre 5. Onades de l'educació per a la pau

Primera onada	L'Escola Nova i la seva filosofia educativa a nivell mundial
Segona onada	La creació de les Nacions Unides i de la UNESCO
Tercera onada	El desenvolupament de la recerca per a la pau i el desenvolupament de l'educació per a la pau
Quarta onada	Filosofia de la noviolència de Gandhi
Cinquena onada	Educació per a la pau neutra, cartografies de paus i cultura de pau

Font: Jares, 1999; Jiménez, 2009, 2011 i 2014.

Xesús Rodríguez Jares ens ha ensenyat que l'educació per a la pau se'ns presenta com

[...] un procés educatiu, dinàmic, continu i permanent, fonamentat en els conceptes de pau positiva i en la perspectiva creativa del conflicte, com a elements significants i definidors, i que a través de l'aplicació d'enfocaments socioafectius i problematitzants pretén desenvolupar un nou tipus de cultura, la cultura de pau, que ajudi les persones a desvetllar críticament la realitat per poder situar-s'hi al davant i actuar conseqüentment (Jares, 1999, p. 124).

Una educació per a la pau neutra:

[...] l'educació per a la pau cerca educar des de la crítica, en què actua el "jo", en comportaments empàtics, tolerants i solidaris. [Promoure] El diàleg com a eina pacífica i l'educació com a "eina de camp d'acció". [...] Ha de tenir com a objectiu un fi, on la clau serà l'educació o una pedagogia de la pau, en què la llibertat i la capacitat crítica siguin els eixos transversals per arribar a construir un futur millor (Jiménez, 2018, p. 24).

Objectius que la universitat no ha d'oblidar

Tots els objectius que la universitat ha de tenir present, incloent-hi els continguts conceptuals de la cultura de pau, s'assoleixen de manera que no neutralitzin la violència oculta, és a dir, que en els elements bàsics del currículum (objectius, continguts, activitats, metodologia, avaluació i relacions socials) estiguin presents els valors de la pau i es contrarestin, així, els elements de la violència. El procés educatiu ha d'eliminar la violència (directa, estructural, cultural i/o simbòlica) (Jiménez, 2012) que s'amaga sobretot en la vida organitzativa dels centres educatius treballant amb les premisses següents:

- *Consciència dels sistemes, pensar de forma sistèmica.* Hem de recuperar una manera de pensar holísticament que, a més, pot ser sistèmica i alhora utòpica, amb la complexitat que suposa entendre totes les peces del sistema.
- *Consciència de la perspectiva, visió del món i capacitat per acceptar altres perspectives.* És pensar que no estem sols i que la nostra interrelació es produeix amb l'altre. No ser conscient d'això implica que els individualismes constitueixen la nostra forma de pensar i actuar. Un esforç per connectar-nos amb els altres, amb el món, de manera conscient ha de ser essencial.
- *Consciència de la salut del planeta,* per reflexionar sobre conceptes com justícia, drets humans i responsabilitats. El planeta Terra constitueix un referent en la nostra manera de construir la realitat. Sense la possessió de la Terra no és possible pensar en futurs desitjables, ja que el context li dona al fet la seva veritable dimensió. No hi ha fets sense context.

En els elements bàsics del currículum han d'entrar presents els valors de la pau per contrarestar els elements de la violència

- *Consciència de la participació i la preparació.* Desenvolupar les habilitats socials i les polítiques necessàries per arribar a la presa de decisions democràtiques que ens ajudin a construir un món més habitable.
- *Valoració del procés educatiu.* Tot mitjà constitueix un camí que ens pot portar a assolir fites. Des d'una perspectiva processual, construïm la transformació per avançar en el procés d'ensenyament-aprenentatge.

Tota activitat ha de sorgir no com un afegit des de fora dels processos educatius, sinó lligada íntimament als processos educatius en els centres escolars, percebuda com a necessària

Una educació per a la pau neutra planteja les activitats que descrivim tot seguit. S'enfoquen les activitats des de tres contextos, cada un més ampli que l'anterior i tots tres mantenen una estreta relació. Hi ha una norma bàsica: tota activitat ha de sorgir no com un afegit des de fora dels processos educatius, sinó lligada íntimament als processos educatius en els centres escolars, percebuda com a necessària en el desenvolupament curricular i educatiu. Els contextos són el currículum, el centre escolar i els contextos institucionals i socials (Jiménez, 2009 i 2018b; Del Pozo, 2018; Barrientos, 2016). Els objectius que no s'han d'oblidar des d'una educació social són:

- Promoció del desenvolupament integral i valuós dels potencials humans en la forma i els continguts del currículum.
- Participació dels pares, encarregats i col·laboradors per als alumnes.
- El centre escolar ha de ser el lloc de desenvolupament personal i professional del professorat com a comunitat moral i de coneixement.
- La cultura institucional i el sistema educatiu ha de ser cooperatiu i democràtic.

Finalment cal dir que la cultura és neutra, ens ajuda a eliminar els conflictes i les violències en les societats complexes que ens ha tocat viure. La seva importància rau a cercar mecanismes on la convivència sigui un instrument per equiparar la importància brindada a cada cultura de la societat i per aquesta via neutralitzar el racisme, el sexisme, la discriminació i altres mitjans violents d'exclusió social i vulnerabilitat. Al final, la cultura de pau constituirà l'instrument més dinàmic a l'hora d'eliminar les diferents formes de violència.

Francisco Jiménez Bautista
 Professor titular d'Antropologia social
 Investigador de l'Institut de la Pau i els Conflictes
 Secretari del Doctorat de Ciències Socials
 Universitat de Granada
 fjbautis@ugr.es

Bibliografia

Barrientos, A. (2016). Alternative Education and the Development or Resilience in Youth Who Have Abandoned School in Puerto Rico, *Revista de Paz y Conflictos*, 9(2), 223-243. Recuperat a:

<http://revistaseug.ugr.es/index.php/revpaz/article/view/5457>

Boulding, K. E. (2014). *Stable peace*. Austin: University of Texas Press.

Bourdieu, P. (2007). *El sentido práctico*. Madrid: Siglo XXI.

Bourdieu, P.; Passeron, J.-Cl. (1977). Fundamentos de una teoría de la violencia simbólica. En Bourdieu, P.; Passeron, J.-Cl. *La Reproducción. Elementos para una teoría del sistema de enseñanza*, (p. 15-85). Barcelona: Laia.

Brauch, H. G.; Oswald, Ú. (2009). Towards Sustainable Peace for the 21st century. In Brauch, H. G. et al. [eds.], *Facing Global Environmental Change: Environmental, Human, Energy, Food, Health and Water Security Concepts*, (p. 1295-1310). Berlín/Heidelberg/New York: Springer-Verlag.

Caride, J. A. (2005). *Las fronteras de la Pedagogía Social. Perspectivas científicas e históricas*. Barcelona: Gedisa.

Coleman, P. T. (2012). Conclusion: The Essence of Peace? Toward a Comprehensive and Parsimonious Model of Sustainable Peace. In Coleman, P. T.; Deutsch, M. (eds.) *Psychological Components of Sustainable Peace*, (p. 353-369). Nueva York, Springer.

Daniels, H. (2003). *Vygotsky y la pedagogía*. Barcelona: Paidós.

Del Pozo, F. J. (Coord.) (2018). *Educación para la paz: Conflictos y construcción de cultura de paz desde las familias, las escuelas y las comunidades*. Madrid: Dykinson.

Dogan, M.; Pahre, R. (1993). *Las nuevas ciencias sociales: la marginación creadora*. México D. F.: Grijalbo.

Doyle, M. W.; Smabanis, N. (2000). Making war and building peace: United Nations peace operations. *American Political Science Review*, 94(4), 779-801.

Druckman, D.; Albin, C. (2011). Distributive justice and the durability of peace agreements. *Review of International Studies*, 37(3), 1137-1168.

Fermoso, P. (1994). *Pedagogía Social. Fundamentación científica*. Barcelona: Herder.

Fisas, V. (1998). *Cultura de paz y gestión de conflictos*. Barcelona: Icaria.

Freire, P. (1974). *Pedagogía del oprimido*. Mèxic: Siglo XXI.

Foucault, M. (1991). *Microfísica del poder*. Madrid: La Piqueta.

Fry, P.; Bonta, B. D.; Baszarkiewicz, K. (2009). Learning from Extant Cultures of Peace. En De Rivera, J. (ed.). *Handbook on Building Cultures of Peace*, (p. 11-26). Berlin: Springer.

Galtung, J. (1969). Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.

Galtung, J. (1985). *Sobre la paz*. Barcelona: Fontamara.

Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 27(3), 292-305.

- Galtung, J.** (1993). Los fundamentos de los estudios sobre la paz. En Rubio, A. [ed.]. *Presupuestos teóricos y éticos sobre la Paz*, (p. 15-45). Granada: Editorial Universidad de Granada.
- Galtung, J.** (2014). La geopolítica de la Educación para la paz. Aprender a odiar la guerra, a amar la paz y a hacer algo al respecto. *Revista de Paz y Conflictos*, 7, 9-18.
- Hartzett, C. A.** (1999). Explaining the stability of negotiated settlements to intrastate wars. *Journal of Conflict Resolution*, 43(1), 3-22.
- Jares, X. R.** (1999). *Educación para la paz. Su teoría y su práctica*. Madrid: Popular.
- Jares, X. R.** (2006). *Educar para la verdad y la esperanza*. Madrid: Popular.
- Jiménez Bautista, F.** (1997). Juventud y racismo. Actitudes y comportamientos en Granada. Granada: IMFE.
- Jiménez Bautista, F.** (2004). Propuesta de una Epistemología Antropológica para la Paz, *Convergencia. Revista de Ciencias Sociales*, 34, 21-54.
- Jiménez Bautista, F.** (2009). *Saber pacífico: la paz neutra*. Loja: UTPLoja.
- Jiménez Bautista, F.** (2011). *Racionalidad pacífica. Una introducción a los Estudios para la paz*. Madrid: Dykinson.
- Jiménez Bautista, F.** (2012). Conocer para comprender la violencia: origen, causas y realidad, *Convergencia. Revista de Ciencias Sociales*, 19(58), 13-52.
- Jiménez Bautista, F.** (2014). Paz neutra: Una ilustración del concepto. *Revista de Paz y Conflictos*, 7, 19-52. Recuperat a:
<http://revistaseug.ugr.es/index.php/revpaz/article/view/1806>
- Jiménez Bautista, F.** (2016a). *Antropología ecológica*. Madrid: Dykinson.
- Jiménez Bautista, F.** (2016b). Paz intercultural: Europa, buscando su identidad. *Revista de Paz y Conflictos*, 9(1), 13-42. Recuperat a:
<http://revistaseug.ugr.es/index.php/revpaz/article/view/4903>
- Jiménez Bautista, F.** (2018a). Cartografía de paces y Cultura de paz. En Gómez, M. E. (Coord.). *Temas actuales para la promoción de la Cultura de paz, el estudio de los conflictos y el desarrollo* (p. 13-34), Toluca: UAEM.
- Jiménez Bautista, F.** (2018b). Paz y paces: educación para la paz neutra. En Del Pozo, F. (Comp.). *Educación para la paz: Conflictos y construcción de cultura de paz desde las familias, las escuelas y las comunidades*, (p. 15-40). Madrid: Dykinson.
- Jiménez Bautista, F.** (2018c). Violencia híbrida. Una ilustración del concepto para el caso de Colombia. *Revista de Cultura de Paz*, 2, 295-321.
<https://www.revistadeculturadepaz.com/index.php/culturapaz/article/view/39>
- Jiménez, F.; Beltrán, R.; Moreiras, D. G.** (2019). *Gestión de conflictos*. Madrid: Dykinson.
- Kacowicz, A.M.** (2000). *Stable Peace among Nations*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Kupchan, Ch. A.** (2010). *How Enemies Become Friends. The Sources of Stable Peace*. Princeton: Princeton University Press.
- Lederach, J. P.** (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington: United States Institute of Peace Press.

Lederach, J. P. (2007). *La imaginación moral. El arte y el alma de la construcción de la paz*. Bilbao: Bakeaz/Gernika Gogoratuz.

Licklider, R. [ed.] (1993). *Stopping the Killing: How Civil Wars End*. New York: New York University Press.

Mac Ginty, R. (2010). Hybrid Peace: The interaction between top-down and bottom-up peace. *Security Dialogue*, 41(4), 391-412.

Mac Ginty, R. (2011). *International Peacebuilding and Local Resistance: Hybrid Forms of Peace*. Nueva York: Palgrave Macmillan.

Morin, E. (1998). *Introducción al pensamiento complejo*. Barcelona: Gedisa.

Peck, C. (1998). *Sustainable Peace: The Role of the UN and Regional Organizations in Preventing Conflict*. Lanham: Rowman and Littlefield.

PNUD (2014). *Informe Mundial sobre Desarrollo Humano 2014, Sostener el Progreso Humano: reducir vulnerabilidades y construir resiliencia*. Nueva York: Programa de Naciones Unidas para el Desarrollo.

Richmond, O. P. (2011). *A Post-Liberal Peace*. Londres: Routledge.

Sponsel, L. E. (1994). *Anthropology of Peace and Nonviolence*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, Inc.

Muñoz, F. A. (Ed). (2001). *La paz imperfecta*. Granada: Editorial Universidad de Granada.

Sáez, J. (Coord.) (2007). *Pedagogía Social y Educación Social. Historia, profesión y competencias*. Madrid: Pearson Prentice Hall.

Sirley dos Dantos, M.; Villarini, Á. R.; Rojo, M. D. (2016). *El pensamiento vivo de Paulo Freire en torno a la Educación Ética, Ciudadana e intelectual*. San Juan, Puerto Rico: Biblioteca del Pensamiento Crítico.

Vygotsky, L. S. (1995). *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Barcelona: Crítica.

Walter, B. F. (2002). *Committing to Peace: The Successful Settlement of Civil Wars*. Princeton: Princeton University Press.

Zizek, S. (2014). *Pedir lo imposible*. Madrid: Akal.

